

**Kutatások a népballada középkori
történetében**

ÍRTA:

VARGYAS LAJOS

1963

Az értekezés opponensei:

ORTUTAY GYULA
akadémikus

KLANICZAY TIBOR
az irodalomtudomány doktora

MARÓTHY JÁNOS
a zenetudomány kandidátusa

A magyar ballada-anyag alig ismert Európában, tanulságait az eddigi kutatás nem vette figyelembe. Pedig olyan összefüggések rejlenek benne, amelyek útmutatást adhatnak elméleti problémák megoldására is. Az összefüggések három csoportba oszthatók. I. Francia származású magyar balladák. II. A honfoglaláskori hősepikából fennmaradt elemek. III. A „Kőműves Kelemen” kaukázusi eredete. Ezekre épülnek a IV. fejezet elméleti tanulságai.

I. Francia eredetű réteg balladáinkban

A régi, magyar, összehasonlító kutatás (főképp GRAGGER) elhanyagolta a latin népek és a keleteurópai népek anyagát. Pedig a latin népek balladáit, elsősorban a franciák jelentik balladáink legfontosabb kapcsolatát.

Világos az összefüggés ott, ahol egy téma csak nálunk és a franciáknál fordul elő kétségtelen tartalmi egyezésben („Szálláskereső Jézus”, „Az esküvőre hazatérő kedves”). Könnyű bizonyítani továbbá olyan esetben, amikor a ballada franciákon kívül még Piemontban jelentkezik, azonban olyan nyilvánvaló eltérésekkel, amelyek elválasztják a magyartól („Bíró szép Anna”, Halálra-hurcolt menyasszony és egy formula: „Vágjátok ki a szívemet, mossátok meg ürmös borban...” stb.). Még akkor is könnyű a bizonyítás, amikor a francia megfelelő mellett nyugaton más népek változatai állnak (angol, dán), keleten azonban a magyar az egyedüli változat, s a nyugati fogalmazások közül csak a franciával hozható kapcsolatba. („Halálra táncoltatott lány”).

Valamivel bonyolódik a kérdés, amikor szomszédainknál is élő szövegeket hozunk kapcsolatba a franciával. A „Két rab testvér” még egyszerűbb: a magyar ballada világosan egyező részleteket tartalmaz francia párjával, a szlovák-morva-ukrán változatok pedig fokozatosan kevesebbet és kopottabban őriznek az egyező részekből. Bonyolultabb a „Vitéz és kegyes” esete, ahol az egyetlen magyar töredékkel szemben áll a sok, teljes szövegű délszláv és román epikus ének. Azonban a francia párhuzamból kiderül, hogy egy francia ballada nálunk ketté vált: lett belőle egyfelől a „Két rab testvér”, másfelől a „Vitéz és kegyes”; az előbbi északi szomszédainkhoz jutott el,

ahol az átvételnek világos nyomai vannak szövegben és dallamban, az utóbbi a déliekhez. Fordítva ez az útvonal elképzelhetetlen. S a francia-magyar ballada elemei hiányoznak az oroszoknál ugyanabban a hősenek-típusban, amelybe a megfelelő délszláv-román szövegek tartoznak. Ezek tehát utólagos beillesztésnek bizonyulnak náluk. A „Török-rabolta lány” esetében breton énekek és francia balladák részletei egyeznek a magyarral. Ennek legjellegzetesebb momentuma került el mindenfelé szomszédainkhoz: a lány fohásza a halakhoz vízbeugrás előtt, többnyire eltérő mesevázba illesztve és egyre távolodva a közös, francia-breton-magyar történettől.

Bonyolultabb, de bizonyítható olyan ballada francia eredete is, amely széleskörű elterjedésben él nyugaton is és keleten is. Ilyenkor is vannak jellegzetes vonások, amelyek a magyar ballada francia eredetét bizonyítják. Egy része az ilyen megfeleléseknek két, egymástól elkülönülő nyugati és keleti csoportra válik szét, amely közt nincs földrajzi összeköttetés. A kapcsolat tehát csak a magyarországi francia telepések útján lehetséges. Ide tartozik a „Kegyetlen anyós”, ami a francia „Porcheronne” olyan változata, ahol az anyós meg is öli menyét, s az egész keleti csoport ezt a megoldást követi. Itt azonban nem dönthető el a francia vagy az olasz változat elsőbbsége a magyarban fennmaradó, csekély szövegrész alapján, s hasonló okból egy formula esetében is: „Hét éve... nem láttuk a napnak és holdnak járását...” Minthogy minden hosszabb, épebben fenntartott szövegrésznél kétségtelen bizonyítékunk van az olasz származás ellen s a francia mellett, ebben a két esetben is a franciát kell forrásnak tartanunk.

A „Csudahalott” francia-angol-dán változatai csak a tetszhalállal való lány-csábítást ismerik, az egész keleteurópai tömb pedig — ezúttal az olaszokat is ideértve — a különböző fokozatokban, malommal, kúttal, templommal és hasonlókkal való csalogatás után — végső próbaként alkalmazza a tetszhalált. Erről a formáról világosan ki lehet mutatni, hogy a magyarok két francia ballada összeolvasztásából alkották, s az új forma további útján egyre távolodik a francia (és a balladai) formától.

A „Gyermekegyilkos lány-anyja” francia megfelelői viszont összekapcsolják a magyarországi, új hangú, betyárköltéssel rokon „Szabó Vilmát” a Kárpátokon túli, töredékes, régi stílusú „Szabó Erzsí” balladával. A két változat azonos részek mellett különböző elemeket is tartott fenn a franciából. Belőlük világossá válik, hogy magyarországi balladák újabb korban „modernizáláson” mentek keresztül. A Kárpátokon túlra, Moldvába, Bukovinába csak töredékes formában jutott el a régi ballada, de máig megőrizte egykori fogalmazását; a magyarországiak újhangú, betyár-jellegű történeté

átalakulva tartottak fenn sok részletet az egykori balladából. S szomszédainknál is a régi, „felújuláselőtti” formának párhuzamai maradtak fenn (szlovákoknál). Az a folyamat, ami ennél a balladánál bizonyítható, felismerhető egy másik balladánknál is, a „Megszólaló halott”-nál, ahol az átalakítás folytán a megfelelések homályosabbá váltak. Az átvevő szomszédok (morva-szlovák, lengyel, szorb, litván) itt is régiesebb fogalmazást tartottak fenn, de a felújult, magyar ének vagy több vagy más, — franciákhoz közelebb álló — részleteket tartalmaz, s világossá teszi, hogy az egykori, magyar forma az összekötő kapocs a franciához.

Részletes összehasonlításból olyan esetekben is kiderül a magyar ballada francia eredete, amikor változatai egész Európában el vannak terjedve, s az elterjedés területe folyamatos franciáktól magyarokig és a többi keleteurópai népig. A „Három árva” és a „Katonalány” esetében német ill. jugoszláv területen át teljes az összeköttetés a nyugati formákkal; a magyar változat azonban olyan vonásokat őriz, amelyek vagy csak a franciával egyeznek, vagy ha az töredékes — mint a Katonalány esetében — akkor a távoli portugállal, olasszal, a francia forma leszármazottjaival. A „Három árva” esetében bizonyítható, hogy a ballada német területre két oldalról hatolt be: a francia határ felől, keleten pedig a magyarok felől, cseh közvetítéssel.

A „Katonalány”-nál érdekes probléma a „Bankó lánya” széphistóriához fűződő kapcsolat. Az újonan, Moldvából előkerült, magyar szöveg ugyanis nem a délszláv változatokkal egyezik — amelyekre a széphistória szerzője mint forrásra hivatkozik, — hanem a portugál-olasszal, ugyanakkor a bolgár balladákban szerepel igen sokszor a *Bankó* név, ami viszont a délszlávban ismeretlen. A bolgár változat kétségtelenül a magyar származéka; a név-egyezés csak úgy képzelhető el, ha a magyarból került a bolgárba is, s a magyar hagyományból vette az egykori szerző is. A széphistória más részletekben is egyezik a moldvai, magyar balladával. Írója tehát ismerte a magyar hagyományt, nagyjából azt másolta fogalmazásával, csak a próbánál illesztette bele stílustöréssel a délszláv szövegek néhány részletét, majd ismét követte a magyar ballada fonalát.

Egyes balladáknak franciáknál csak újkori, átfogalmazott formája él már, vagy romlott töredéke, vagy egyáltalán semmi nyoma nem maradt a francia hagyományban, fennmaradt azonban a szomszédoknál és nálunk különböző átalakításban. Ezeknek elemzéséből kiderül, hogy létezett egy régi, francia ballada, s a magyar csak abból vezethető le. A „Rossz feleség” eredetére egy más jellegű, francia szövegből beillesztett jelenet — a lepedő-síratás — igazít utba, valamint olasz, görög, (aromun, délbolgár) változatok; néme-

tekhez megint franciáktól és tőlünk kétoldról jut el, s a magyar határtól távolodva egyre kopik balladánk. A „Hűségpróba” esetében a német-holland-portugál-katalán-spanyol-olasz-görög és magyar változatok összefüggései és eltérései tájékoztatnak (a magyarhoz legközelebb van a portugál-katalán-spanyol s legtávolabb a német), a „Halálra-rugdalt feleség”-nél egy értelmét veszített portugál formula egyezése a magyarral és két, homályos, francia töredék, a „Szégyenbe-esett lány” és a „Két kápolnavirág” esetében pedig a magyar elemek mozaikszerű egyezései hol a portugál-spanyol, hol az angol, hol a rajnamenti német változattal, hol egy más, német ballada egyetlen formulájával. Ezeknél egyetlen nemzeti formából sem lehet levezetni a magyart, de a különböző részletek együttléve mind megtalálhatók nálunk. Az elveszett francia balladában mindezeknek együtt kellett lenniök, s tőlük vehettük át mi is nagyjából hasonló formában. Ezeknek a balladáknak keleteurópai formái mind csak a magyarból származtathatók.

A felsorolt balladák tehát közvetlenül a magyarországi, francia telepesektől kerültek át a középkorban magyarokhoz, s innen részben visszafelé is, német területre, részben tovább Keleteurópa népeire. Néhány esetben a német területen keresztül később ideérkező formával egymásra is torlódik a magyaroktól terjedő változat, s vagy két fogalmazás él egymás mellett ugyanannál a népnél („Gyermekgyilkos lány-anya” északi szláv területen), vagy össze is olvad a kétféle redakció („Katonalány” magyar és olasz elemei egymás mellett, néha egy szövegben is, „Hűségpróba” magyar és görög átfogalmazása délszlávoknál).

A magyar balladák formai sajátágokban is őrzik a francia kölcsönzés emlékét. Ilyen a gyakori sorismétlés bennük, s különösen a fél-versszak-ismétlés, illetve a félsor ismétlése a következő sor elején, (ami régi, magyar hagyományra is támaszkodhat, s ami szórványosan szintén föltűnik szomszédainknál, különösen magyarból átvett balladákban).

A középkori, magyarországi francia-vallon telepek és a magyar vallon érintkezések történetéből következik, hogy az átvételek csak a XIV. sz. végéig történhettek meg, mert a következő században már meggyérült a korábbi, sűrű érintkezés. Az átvett balladák is alátámasztják ezt a datálást, mivel egyáltalán nem találjuk azokat a balladákat, amelyek a XV. sz. második felében föltűnnek kéziratokban, s azóta is legelterjedtebb balladák francia földön. Az is régi átvételre mutat, hogy sok köztük a teljesen kopott, ritka szöveg (franciáknál éppúgy mint nálunk), illetve az olyan, amely egy témának korábbi, francia fogalmazását tartotta fenn (Porcheronne = Kegyetlen anyós), míg a későbbi változat (Germiné) nálunk már

ismeretlen; továbbá olyanok is vannak, ahol a francia megfelelő már eltűnt a hagyományból, s egykori megléte már csak kikövetkeztethető.

Mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy a franciáknál is, nálunk is már a XIV. században számolnunk kell a ballada virágzásával, s hogy a legkorábbi, francia ballada-följegyzések nem sok századdal korábban meglévő szövegeket örökítettek meg, hanem a XV. század folyamán keletkezett darabokat.

II. A honfoglaláskori hősepika továbbélése balladáinkban

A magyar „Molnár Anna” balladát a német „Ulinger” átvételének könyvelte el a tudomány. Ennek az álláspontnak azonban nagy nehézségei vannak. A németeknél ugyanis négy alfaja van ennek a típusnak. A nyugati határsávon a francia-holland önmegmentő-forma van elterjedve, délen és délkeleten az a változat, ahol három kiáltással testvérét hívja segítségül a hősnő; északkeleten ugyanebben a történetben már csak a lány halála után érkezik a segítség, s a negyedikben a lányt szintén megölik, de korábbi áldozatokról nincs említés. A magyar ballada viszont önmegmentőről szól, tehát csak a nyugati határon élő formával egyezik, és nincs kapcsolata a magyarsággal határos ill. magyarországi németek fogalmazásával egy pontot kivéve: a fa alatti jelenetet a fejben-kereséssel.

Ez a jelenet azonban kimutathatólag a magyarság felől terjed nyugati és északnyugati irányban. Dánban, hollandban és a négyféle német változatban ennek a jelenetnek következő elemei fordulnak elő: a férfi fejét a lány ölébe hajtja; a lány fejében keres a lovagnak; az elalszik; a lány megpillantja a fán függő áldozatokat, sírva fakad. Mindezek az elemek azonban együtt csak az erdélyi-moldvai magyar szövegekben kerülnek elő. Nem lehet szó arról, hogy a többi népnél később kopott el a jelenet, míg nálunk kopás nélkül maradtak fenn az eredeti vonások. A németeknél ugyanis nagy, összefüggő területek egységesen csak bizonyos elemeket tartottak fenn, mások másokat. S épp a legarchaikusabb területeken (Poroszország keleti részein, a lengyelországi németek közt stb.) hiányzik teljesen a jelenet, míg a legfejlettebb, Rajna-vidéki és délnémet parasztság őrizte meg legtöbb elemét. S a XVI. századi ponyva-változatokban is ugyanezek a variáns-különbségek kerülnek elő, a területi különbségek tehát kezdettől fogva megvannak a német balladában. Ugyanakkor a legkopottabb dunántúli változatokban is változatos mozaikjai maradtak fenn a különböző elemeknek egy aránylag szűk területen, s ez a terület, valamint az Alföld, ahol teljesen hiányzik balladánk, valóban a legfejlettebb része a nyelvterületnek; tehát utólagos pusztulásról igen

is lehet szó, míg a legarchaikusabb részek — Erdély és Moldva — őrzik a jelenetet teljes formájában.

A kelet-nyugati vándorlást bizonyítja az is, hogy a nyugat-német szövegekben már csak a fa van meg a rajta függő áldozatokkal, az alatta lejátszódó jelenet már nincs, hollandoknál pedig már akasztófán függnék a lányok, ha egyáltalán még jelen van ez a képzet; dánoknál viszont hiányzanak a felakasztott lányok a fejben-keresési jelenet mellől. A francia-részletek pedig (szó nélkül vándorolnak mér-földeket, a lány végül enni kér, a döntő jelenet víz mellett játszódik le), amelyek nyugatról kelet felé terjednek, és halványulnak, jelene-tünkkel összetorlódva keverék-formákat hoznak létre. A lány enni kér, s a felelet úgy hangzik: „Majd a hársfánál, ott lesz az ennivalód!” Vagy egy forrás mellett letelepedve esik meg a fejbenezés, s a tovább-vándorláskor pillantják meg a fán függő áldozatokat. S végül a nyugatnémet-holland választás a halálnemek közül összeolvasztja a francia vízbe-ölést a magyar fej-levágással s a vele kapcsolatos akasztással. Emellett az eredet mellett szólnak bizonyos értelmetlenségek is egyes német szövegekben. Például az 1550-i nünbergi ponyva-változatban a csábító kérdi a *leányt*, otthonhagyott *uráért* bántódik-e? Egyedül a magyarban asszony a hősnő, aki urát hagyta el a lovag kedvéért.

A zárójelenet, amely a magyarban részletesen beszéli el a hazatérést, szintén nem hozható kapcsolatba az Ulinger-típussal, amely az erdőben, vagy a leány halálával végződik, hanem csak a franciának zárószavaiból fejlődhetett, mint a holland és az angol ballada vége is. Ez tehát éppen úgy, mint az önmegmentő hősnőről szóló alap-történet a nyugati típushoz kapcsolja balladánkat. Kifejezetten a franciákhoz köti azután a kezdőformula. Nálunk szinte kizárólag a következőképp kezdődik minden változat: „Gyere velem, Mónár Anna, hosszú útra, bujdosásra!” Sőt egyes moldvai változatok egyenesen „sétálásra”, „szietálóra” hívják a menyecskét, ami a francia ballada kezdetének felel meg: „Bell’, allons nous épromener”, „Veux-tu venir, bell’ Jeanneton, ... Nous épromener”, s a franciáknál a régebbi és nagyobb számú változatokban szerepel.

A magyarok tehát a középkori francia telepeseinktől kapták ezt a balladát. S a szepesi és tokajvidéki vallonoktól kapták a lengyelek is, ahol a francia fogalmazás részletei feltűnnek anélkül, hogy odakerülésére magyarázatot tudott volna adni a nemzetközi tudomány.

Azonban a magyarok a franciáktól kapott történetbe beleillesztettek egy új jelenetet, a fa-alatti fejben-keresést, ami tőlünk terjedt a német nyelvterületen keresztül nyugat és észak felé,

a távolság arányában fokozatosan elhalványulva. Ezt a jelenetet a magyarok szibériai típusú hőségeikből örökölték a honfoglalás előtti időkben. Régészeink már megállapították, hogy XIV. századi Szent László legenda-ábrázolásainkban egy olyan jelenet maradt fenn, ami a hivatalos szövegben nincs benne: a megmentett lány a harc után Lászlónak, fa alatt vagy szobában, ágyon fekvé fejében keres, illetve ugyancsak a lány a menekülés folyamán, a harc előtt teszi ugyanezt a fa alatt a rabló kun vitézzel. A képtípus azonos egy szibériai ábrázolással, s ennek alapján megállapították, hogy pogány mondaelemek nyomultak be a magyar király legendájába. *László* Gyula felismerte a jelenet kapcsolatát a Molnár Annával. Ennek nyomán megtaláltuk a szibériai, különösen abakán-tatár hőségeikben az idevonatkozó szöveg-részleteket. Van egy jelenet-típus, amely a történetek fordulópontjain szokott megjelenni: asszonyok keresnek a fejében a hősnek vagy szörnyű ellenfelének a döntő harc előtt vagy nagy veszélyből való menekülés után. Ez mindig két helyen történik: vagy a földalatti vasházban, ágyon fekvé, vagy a világfa alatt, amelynek kettős formája az aranyos-ezüstös nyárfa vagy a vas-vörösfenyő. Ezek a fákön temetik el a mitikus hősöket, erre szögezik föl vagy akasztják a szörnyek áldozataikat, de innen kapják az ifjú hősök is fegyverzetüket. Mindezek a részletek tökéletesen magyarázzák a szibériai és a Szent László-ábrázolásokat. Tehát ilyen típusú énekek élhettek a XIV. században Szent Lászlóra vonatkoztatva a magyarság körében. Ezt a fát és a hozzátartozó jelenetet illesztették be a francia balladába a halastó helyére, s ezért találjuk az áldozatokat a fára fölakasztva.

A szibériai énekek áttanulmányozása azonban más balladák és ballada-részletek eredetére is fényt derített. Legfőltűnőbbek bizonyos formulák, amelyek az európai ballada-költészetben ismeretlenek, s majdnem szószerint egyeznek szibériai formulákkal: „Vérem a véreddel egy patakot mosson...”, „Egy eleme tében gyalogösvényt vága...” és „A fejinél fölkel ragyogó napvilág...”. Ezenkívül három ballada-meseváz is idetartozik: „Az elégetett hűtlen asszony” (Barcsai), „A szívtelen anya” (Budai Ilona) és a „Kerekes Izsák”.

Az elsőből az elégetés motívuma déli szomszédaink rokonjellegű történeteibe is belekerült utólagosan, mint alkalmi elem, más részletei pedig spanyol-portugál balladákban maradtak fenn, nyilvánvalóan másodlagos formában, az egész meseváz s egyes feltűnő elemek azonban csak szibériai hőségeikben találunk párhuzamaikra (például az ételkérés a lábából előkerülő ellenféllel). Balladánk egy elveszett francia ballada mintájára, hősének-elemekből alakult, s legmegragadóbb jelenete — az asszony elégetése — behatolt balkáni szövegekbe is.

A szívtelen anya, akinek elhagyott gyermekeit farkasok veszik pártfogásba, egy hasonló témájú hősénekből lett balladává, amelynek bevezető része mesés formában maradt fenn a székelyeknél, „Vizi Péter és Vizi Pál” történetében. Kerekes Izsák ébresztgetése és halállal végződő harca egy karakirgiz-vogul hősének-típus leszármazottja, s rávilágít eddig kevéssé ismert etnikus kapcsolatokra is.

A magyar balladák kimutatható hősének-elemei új adalékokat szolgáltatnak azokhoz a korábbi megállapításokhoz, amelyek szerint a ballada nem egy esetben korábbi hősének-elemeket olvasztott magába, átalakított formában.

III. A „Kőműves Kelemen” eredete

A magyar, román, bolgár, szerb-horvát, görög, albán, grúz-abház és mordvin fogalmazás (mintegy 220 variáns) áttekintése alapján megállapíthatók az egész hagyomány közös és egyéni vonásai. Közösnek minősíthetők azok az elemek, amelyek legalább két nyelvterületen nagyobb elterjedésben megtalálhatók. Az áttekintés egyik eredménye, hogy a bolgár ballada különleges helyet foglal el a többi nép anyaga között, mert minden olyan elem, amely legalább két népnél előfordul, megvan a bolgárban is. Ez a tény arra mutat, hogy vagy a bolgároknál alakult ki a ballada, vagy ők voltak legfőbb közvetítői. További eredmény, hogy a legtöbb és legfeltűnőbb *egyéni* sajátosságok a szerb-ben, görög-ben és román-ban találhatók. A szerb-ben hozzájárul még, hogy az egyéni és közös vonások egyaránt a legtarkább váltakozásban fordulnak elő. Alig vannak mennyiségileg kiemelkedő változat-csoportok, majdnem minden szöveg egyéni változat, s különbségeik olyan lényegesek, hogy sokszor csak laza összefüggésben állanak egymással. Ebből következik, hogy a szerb-horvát nyelvterület sem kiinduló-pont nem lehet, sem közvetítő, csak a variáns-fejlődés végső állomása.

Nem lehet elfogadni STEFANOVIC álláspontját, amely szerint a szerb fogalmazás a kiindulás, mert egy sehol másutt föl nem található, ősrégi elemet tartalmaz: az iker-gyermek fölálodozását. Az építő-álodozat irodalmának áttekintése meggyőz arról, hogy más építő-álodozati formák is „ősrégiek”, például a vérnek mészbe-keverése, ami a magyar változatokban kétségtelenül másodlagos elem az élve-befalazáshoz képest. Nincs az európai építő-álodozati hiedelemnek olyan formája, amely ne hatolt volna bele valamelyik nemzeti változatba; ezek éppúgy, mint az iker-befalazás motívuma is másodlagosan nyomultak bele a rokon történetbe, s nem bizonyítanak semmit az eredetiség kérdésében.

Románoknál két egymástól földrajzilag elkülönülő variáns-csoport található: az erdélyi, amely mozzanatról mozzanatra követi a magyar fogalmazást és annak rövid, balladás stílusát, s a regáti, amely hosszadalmasan, epikus-részletezéssel adja elő a cselekményt-s benne általános a Negru-vajdához kapcsolódó építés-történet, végén a kőművesek büntetésével s a szárnyaszegetten lebukó építő-mesterek jelenetével. Ez a motívum sem a bolgárban, sem a magyarban nem mutatkozik, bár mindkét népnél sok közös vonása van balladánknak a román fogalmazással. Minthogy a bolgár és román változat olyan közös motívumokat is tartalmaz, amelyek a magyarból hiányoznak (a terv elárulása, a mester kísérlete, hogy sok feladattal távollartsa feleségét a veszélytől), balladánk tehát a bolgárból kerülhetett a románba (egyidejű magyar hatás mellett), s ottani hozzáadásai már nem terjedtek tovább.

A görögök egyéni vonásai (a szellem előre dönt, hogy a mester felesége legyen az áldozat, a mester „kalkulációja”, hogy feleséget még kaphat, de apát-anyát nem, a három befalazott nővér sorsa, a lány átka stb.) és bizonyos elhomályosulások útbaigazítanak az eredetiség kérdésében. Értelmetlen a görögben, hogy a mester követet küld feleségéhez, hogy későn jöjjön ki az ebédrel, amikor eleve ő van kijelölve áldozatnak, míg a bolgárban ez az üzenetküldés helyénvaló, ahol az első ebédhozó lesz az áldozat. Bolgároknál és görögöknél közös, hogy leküldik az asszonyt az épület alapjába a mester gyűrű-jéért, hogy azután befalazzák. Ez a jelenet hídnál értelmetlen, és több zavart idéz elő a szövegekben; görögben pedig a hídépítés kizárólagos. Az ilyen értelmetlenné-válások bizonyítják, hogy a görög ballada a bolgár átvétele.

A magyarok egyetlen „különleges” motívuma az asszony megölése befalazása előtt. Ez bizonyíthatóan későbbi alakulás, és még sok változat megőrizte az élve-befalazás fogalmazását, vagy fogalmazási részleteit.

Néhány olyan elem viszont, amely a magyarban, bolgárban és románban közös, kétségtelenül mutatja, hogy a stilizált, rövid, magyar formula a kiindulás, amely a bolgároknál s még inkább a románoknál értelmetlenné vagy epikusan előadott, reális jelenetté válik. Ilyen a mester fohásza akadályért, ilyen a fokozatos beépítés, amit az asszony tréfára vesz, ilyen az asszony sóhaja, hogy gyermekét az esők fogják fűrosztani, a szelek ringatni; s végül ilyen a tejforrás és a gyermek említése a zárórészekben.

Az összefüggő magyar-balkáni hagyomány részletes elemzése arra mutat, hogy a magyar nyelvterület volt a ballada kiinduló-pontja.

Megerősíti ezt a grúz és mordvin változatok vizsgálata is. A grúz szövegek főmozzanata az anya párbeszéde befalazott gyer-

mekével, akinek szavai jelzik a beépítés fokozatait (bokáig, térdig, melléig, haláláig ér a fal). Ehhez távoli analógiát szolgáltat az egységes fogalmazású, elterjedt német próza-monda, amelyben ugyancsak anya és fokozatosan befalazott gyermeke beszél egymással. Tehát mindkettő őseurópai hagyomány maradványa. A magyar szövegek őrzik ennek a résznek megfelelő fogalmazást a fokozatokban befalazott asszony jelenetében, valamint anya és gyermeke párbeszédét a ballada végén, csak fordított helyzetben: az anya van befalazva, s gyermeke kiált hozzá. Ez utóbbi jelenet csak nálunk van meg, s a fokozatos befalazás is nálunk tartotta fenn a grúzhoz legközelebb álló fogalmazást. A grúzekhoz földrajzilag legközelebb eső (trapezunti) görög és román változatokban úgyszólván semmi sincs a közös elemekből.

A mordvin ének a grúz hagyomány távoli kisugárzásaként fogható föl, ahol a párbeszéd anya és befalazott gyermeke közt még a grúzhoz hasonló, de a gyermek már felnőtt hajadon. Az V–VIII. században, a Don-melletti hazánkban vehettük át ezt a kaukázusi műveltségi elemet (de a magyarsághoz csatlakozó alán elemek is közvetíthették), s a ballada-stílus kialakulása idején átfórmálvaadtuk tovább a balkáni népeknek, elsősorban a bolgároknak, akiktől a többiekhez is elterjedt.

Az átvétel időpontját megszabja, hogy a középkori bolgár–magyar érintkezések a XV. századi, török előzőnlés következtében megszakadtak, viszont legélénkebbek Nagy Lajos alatt voltak, aki megalapítja a bolgár bánságot, s ezidőben magyar katonaság tartózkodik Vidinben és környékén.

IV. Műfaji és történeti tanulságok

A negyedik rész négy kérdésre kíván választ adni: 1. milyen a ballada, 2. hol alakult ki először, 3. mikor és 4. milyen társadalmi-történeti körülmények között.

Hogy tisztán lássuk a ballada jellegzetességeit, el kell választanunk a hősenektől s annak késői leszármazóitól, a romántól, históriás énektől és hasonlóktól. Nehézséget okoz, hogy mindkét műfaj gyűjteményei kevert anyagot tartalmaznak, s nem lehet egyszerűen a ballada- és hősenek-gyűjtemények anyagát szembeállítani egymással. Szilárd kiindulópontot nyújt azonban, hogy a ballada későbbi műfaj, mint a hősenek, s a fejlődés során azt váltja fel. Ez elterjedéséből is következik: hőseneket találunk a nemzeti szervezőtől fölbomlásának fokától (giljások) a fejlett, európai paraszt-társadalmakig, balladát viszont csak ezen a legkésőbbi szakaszon. Ahol ballada és hősenek egymás mellett él, megállapítható, hogy a ballada később nyomul be a jobban meggyökeresedett hősenek-

hagyományba. Ahol pedig ma csak ballada él, ott a hősenek korábbi meglétét írásos emlékek igazolják. Újabb spanyol, német és — II. fejezetünkben foglalt — magyar kutatásokból pedig kiderült, hogy bizonyos balladák hősenek-részletek átalakításából keletkeztek. Az új műfaj lényegét tehát abból állapíthatjuk meg, milyen új vonásokat tartalmaz a hősenekkel szemben.

A régies hősenek terjedelme 1000–12 000 sor, előadása egész éjszakákat vesz igénybe, nem egyszer három is egymásután. Fejlettebb formájában sokszor újrakezdődik, több szálból fonódik össze a cselekmény. Világképe, emberlátása mítikus, későbbi fokon mesés-fantasztikus. (A „tündérmese”-ként katalogizált szövegek sok tekintetben hasonlóak a hősenekhez.) Témájuk mindig harc és kaland.

Ami a balladában alapvetően új ezzel szemben, az mindennekeelőtt a társadalmi-lélektani problematika: az embernek lelkiállapotokban, egymáshoz fűződő viszonylatokban való ábrázolása. Az ilyen jellegű darabok többnyire 40–120 sorból állanak, előadásmódjuk rövid, szaggatott: személyek és történetek csak leglényesebb, drámai pillanatokban jelennek meg, stilizáltan fölillantva. Az ilyen témák teszik ki az egyes nemzetek nagy ballada-kiadványainak többségét, s mindig ilyenek a több népnél előforduló, „közös” balladák. Mindezt a magyar, francia, angol és német balladák témacsoportjainak egymás mellé állítása is igazolja.

Ezen az alapon kizárhatjuk az angol és német balladák közül az udvari-főúri epika maradványait, a harc és kaland témájú darabokat és a mesés-varázsos elemeket tartalmazó szövegeket, valamint a részletező, realisztikus elbeszéléseket. Ez utóbbiak eredetét elárulja sokszor egy formula is, amely a leghosszabb, legrészletezőbb szövegekben szokott felbukkanni, s az összetett cselekményű epikus énekekre utal: „Let us leave talking of this (lady)... and talk more of (Sir...)”. Megfelelő angol balladákon kívül hosszú, 800 soros spanyol románcban fordulnak elő, a magyar „Sabác viadalában”. („Ezt mi hagywk mynd vgyan azonba Mert semmit nem hoz nekwnk hazonba De yelenchwk Alybeg ywueseth...”) és talán még szerb epikus énekekben is. Ez a formula tehát a késői Spielmann-költészet stílus-eleme az illető angol szövegekben.

Az ilyen elemektől megtisztított ballada-anyag, de különösen a hősenekből balladává átdolgozott szövegek világosan mutatják a két műfaj különbségét: a hosszú, mítikus kalandok és harcok rövid, tömör, drámai jelenetté válnak lélektani-társadalmi tartalommal. Ezt legvilágosabban a II. fejezetben tárgyalt magyar balladákban tapasztalhatjuk.

A ballada kialakulásának helyére a következőket kell számításba vennünk. A balladák mindig hosszabbak lesznek északon és délen,

skandinávoknál és portugáloknál a franciákhoz képest (akárcsak délszlávoknál és románoknál a magyarokhoz képest). Ez a hosszabbodás a részletezőbb előadáson kívül mellékes elemek földuzzasztásából származik, s a műfaji sajátosságok elhomályosulásával jár együtt. Tanulságos a különböző nemzetek balladáinak összehasonlítása átlagos hosszúságuk tekintetében. Legrövidebb a francia ballada, azután a piemonti olasz, magyar és német, végül az angol, ahol a skót anyag jelentős hosszabbodást okoz, s a leghosszabbak a dán és portugál szövegek. Ez az arány a franciák elsőbbségéről tanuskodik. Ugyanerre mutatnak a megállapítható kölcsönzések is. Olasz, katalán, portugál és spanyol vonatkozásban a francia eredet általánosan elismert dolog. Magyar vonatkozásban I. fejezetünk után nyilvánvaló, dán-skandináv viszonylatban pedig a skandináv kutatás és VERRIER verstani eredményei egyértelműen tanúsítják. Az angol és német anyag tekintetében még nem általánosan elfogadott ez az álláspont. A francia ballada ugyanis összkiadás hiányában kevésbé ismert, mint amazok; nagyfokú kopás és modernizálás is mutatkozik benne, s kimutathatólag sok darabja veszett ki az emlékezetből. Ezenkívül szabadulnunk kell attól az előítéllettől, amely szerint a „természetfölötti” elemek és a részletes cselekmény egy balladában eredeti vonás (mint pl. a „Les transformations” = „The Twa Magicians” Child 44, és a „Renaud tueur des femmes” = „Molnár Anna” Child 4 esetében). A német terület másodlagos voltát a franciával szemben igazolják a magyarok franciából való kölcsönzései és az a tény, hogy hiányzanak a németből való kölcsönzések. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy előbb volt ballada a franciáknál, s az új műfaj divatja a francia telepések közvetítésével előbb honosodott meg Magyarországon, mielőtt a nagy, német nyelvterületen keresztül ideig jutott volna. S ezért nyomulhattak be egyszerre Franciaországból és keletről, Magyarországról is balladák a német nyelvterületre. (Lásd az I. fejezet eredményeit.)

Volt tehát egy francia ballada-központ, ahonnan egyes balladák s a ballada műfaja kisugárzott a többi néphez: a szomszédokhoz, majd a ciprusi francia királyság idején a görögökhöz, a középkori francia királyság alatt a portugálokhoz, s onnan tovább spanyolokhoz (ezért fejlettebb a portugáloknál, mint szomszédaiknál, s ezért nincs viszont nekik hősrománcuk), s a középkori telepések közvetítésével Magyarországra: dánokhoz pedig a normand—skandináv kapcsolatok útján.

Mindez arra mutat, hogy az elterjedés a földrajzi szomszédság irányában történt, csak a „földrajzi szomszédságot” történetileg kell értenünk, a földrajzi módszert a történeti viszonyok figyelembevételével kell alkalmaznunk.

Az elterjedés módja rávilágít a műfaj paraszti eredetére, énekesek nélküli terjedésére is. A variánsok a kisugárzó központtól apró eltérésekkel távolodnak, és hasonló módon jutnak át a rokon nyelvek határain: franciáktól katalánokhoz, olaszokhoz, ahol a nyelvjárás észrevehetetlen árnyalatokkal megy át egyik néptől a másikhoz. Itt ugyanis *át tudják venni* a szomszédok egymás szövegeit, minthogy értik egymást. Ahol azonban idegen nyelvek találkoznak, ahol a szövegeket *le kell fordítani*, rögtön nagy különbségek állnak elő részletekben, fogalmazásban, sőt magában a cselekményben is. A többé-kevésbé „egységes” nemzeti fogalmazások eltérései a nyelvhatár-menti kétnyelvű lakosságnak tulajdoníthatók. Énekesek közvetítésével ezek a tények nem magyarázhatók. Azok ugyanis országokat keresztül-kasul jártak, idegen földről is összegyűltek egy-egy udvarba ünnepi alkalmakra, s bizonyos fogalmazást, mesevázakat különböző vidékekre is széthurcolhattak volna. Ha ők lettek volna a ballada hordozói, akkor az egymás mellett élő, egységes, nemzeti változat-tömbök helyett tarka mozaikot találnánk motívumokból és részelemekből mindenfelé.

Nem szól a ballada paraszti eredete ellen az sem, hogy a műfaj az előkelők világát rajzolja. Urak, királyok nem valódi sajátosságaikkal jelennek meg itt, hanem csak külsőségeikkel, s mindig csak *mint emberek*. Ha a parasztság mégis őket választja hősül, az csak annyit jelent, hogy a társadalom csúcsán levők, az uralkodó osztályok életmódját tekinti a nép ideáljának. Ez kifejezi egyszersmind a feltörekvő osztály vágyait és életcéljait is.

A parasztság alkotta meg tehát a balladát, mégpedig elsőnek az északfrancia-vallon parasztság, s nyomukban kivirult az új műfaj a központ körül több övezetben. A belső a legballadásabb: az angol (a skót nélkül), német, piemonti olasz és magyar. Ekörül húzódik a több-kevesebb elváltozások övezete, a részletező vagy tündéres elemekkel kevert ballada sávja: portugál—spanyol—katalán, a skót—skandináv, a cseh—szlovák—lengyel, a horvát-szlovén terület. Ezen kívül húzódik a balladával kevert kelet-európai hősének területe: görögöktől bolgárokig, szerbeken, románokon, ukránokon és oroszokon keresztül finnig és észtekig. Az új műfaj a parasztság körében él, az énekesrend epikája alatt, amely a középkori Európában följelődött írásos-hivatásos költészetté.

A műfaj kialakulásának *idejét* nem határozhatják meg a balladákban fölmerülő történeti nevek és a velük kapcsolatos történeti események, minthogy azok később is kerülhettek bele a szövegekbe. A datálás szempontjából figyelmen kívül kell hagyni a kölbígi táncdalt is, amely nem nevezhető balladának, minden valószínűség szerint refrénes, lírai táncdal. Biztos adatnak csak egy ballada-följegyzés

nevezhető, vagy ballada-sorok idézete. Természetesen nem abban az értelemben, hogy a szöveg csak a följegyzés időpontjától kezdve létezhetett, hanem úgy, hogy csak a megbízható följegyzések alapján következtethetünk az időpontra, kiegészítve az összehasonlító kutatás által szolgáltatott eredményekkel, ha azok összhangban vannak a kétségtelen adatokkal. Ha összeállítjuk a különböző népek ballada-följegyzéseinek időpontjait, kiderül, hogy teljes ballada-följegyzések francia földön tűnnek föl legelőször, a XV. sz. második felében, a többiekénél egyezően a XVI. sz. folyamán — németeknél, angoloknál, hollandoknál, dánoknál és magyaroknál. Részlet-följegyzések viszont dallamutalásokban, kontrafaktúrákban vannak már a XIV. századból is (németeknél). Ezenkívül egyetlen, kétes datálású, elszigetelt adat van a XIII. sz.-ból, valószínűleg a végéről: az angol „Júdás” teljes szövege (Child 23). A nálunk kimutatható francia réteg is a XIV. sz. folyamán került Magyarországra; egy nálunk (és szomszédainknál), angoloknál, skandinávoknál, franciáknál, olaszoknál ismert ballada („Csudahalott”) meséjét pedig feldolgozta már egy XIV. sz. végén lejegyzett holland dráma is. A ballada tehát már a XIV. században létezett. Azonban a följegyzések nem több százada létező darabokat örökítettek meg; ezt abból állapíthatjuk meg, hogy a mi francia átvételeinkben éppen azok a darabok hiányoznak, amelyeket a XV. sz. végén följegyeztek, s azóta is a legelterjedtebb darabjai a francia ballada-hagyománynak: a „Roi Renaud”, „Pernette” stb. Ezek tehát a XIV. században még nem voltak meg, följegyzésük tehát mintegy 25—50 évvel követte kialakulásukat. Az utalások, részletek, majd teljes balladák följegyzése a növekvő érdeklődést jelzi, ami nem követhette a műfaj kialakulását évszázadokkal megkésve — egységesen több népnél. A „Júdás”-szöveget is beleértve tehát csak a XIII—XIV. sz. fordulójától kezdve számolhatunk a műfaj fokozatos kialakulásával, virágkora pedig a XIV—XV. sz. lehetett. S hogy korábbi időpont nem igen jöhet számításba, abból is kiderül, hogy a hősnének élete mennyire belenyúlik még ebbe az időbe is: a német „Ermenrichs Tod” és az új „Hildebrandslied” a XV—XVI. sz. folyamán került följegyzésre, s a magyar Szent László legenda-ábrázolások is igazolják egy hősné-típus továbbélését ebben az időben.

Ha azután a végső kérdést akarjuk föltenni: *miért* alakult ki a ballada műfaja a hősnének helyébe, valami nagy változást kell föltennünk a nép életében. Az a különbség ugyanis, ami a ballada és a hősnének közt van szellemi tartalomban, társadalmilag úgy fejezhető ki, hogy a ballada *polgárosultabb* műfaj, mint a hősnének. Ezt a tényt a parasztság nagyarányú polgárosodása magyarázza, ami a történet-szek megállapítása szerint a XII. században kezdődik, és a XIII. sz.

közepétől a XIV. sz. közepéig tart legmagasabb hulláma nyugaton és nálunk egyaránt. Piacra termelt áru, pénzbőség, emelkedő igények, a polgári-főúri divatok utánzása viseletben, lakáskultúrában és étkezésben jellemzi e korban a parasztság egy felső rétegének életét. Evvel párhuzamosan jelentkezik a XIV. sz. folyamán a parasztság többi részének elszegényedése: a nyomorgó zsellérség és a bér munka kialakulása, tehát az erős osztálytagozódás a parasztságon belül. A balladaköltészet új témáiban kifejezésre jutnak az új igények és az új lehetőségek, például a szüzességéért halt szenvedő lány motívumában, vagy olyan történetekben, amelyeknek tárgya az osztálykorlátokat áttörő — egyelőre még tragikus — szerelem. Ilyen képzetek a korábbi epika idején ismeretlenek. S megjelennek a gazdag és szegény paraszt ellentétei is. (Pl. Házasuló királyfi, Gőgös feleség.)

Formai tekintetben is az élet új igényeit szolgálja a ballada: az énekesek által csak nagy ünnepségeken, különleges összejöveteleken előadott, hosszú, epikus énekek helyébe, amelyeket a nép csak hallhatott, de nem énekelt, rövid történetek lépnek, amelyeket mindenki együtt énekelhet a fonókban, közös táncolások alkalmával, a mindennapi szórakozások keretében. Vagyis a megélnéklő társaséletet szolgálják.

A külső övezetben az északi éghajlat és a hegyvidék (skótoknál!) nem engedte meg ugyanezt a föllendülést a termelésben, a hasonló gazdagodást, a társadalom olyan fejlődését, mint Európa közepén. Az elmaradottabb területeken tehát keveredett a műfaj a fokozatosan kiháló réginek madványaiával, a tündérvilággal és az epikus kalandokkal.

A további fejlődés során azonban fokozatosan változik és feledésbe merül a tipikus ballada a belső területeken; a széleken viszont tovább fennmarad középkori formájában, és a műfaj fölfedezése idején már sokkal „tipikusabbnak” látszik, mint a francia vagy a német. A valóban „tipikus”, lélektani-társadalmi ballada középkori formájában csak nálunk maradt fenn, ahol a török hódítás miatt derékbatört fejlődés megőrizte szinte a mai napig, s lehetővé tette az egykori fejlődésmenet helyes fölismerését.